

Bilingvismul: concept inoperant în traductologie?

de
MAGDA JEANRENAUD

Cet article se propose d'examiner les capacités opératoires de la notion de bilinguisme en traductologie. Si le bilinguisme est sans aucun doute une condition préalable à toute activité traductive, il n'est pas du tout évident qu'à lui seul il puisse garantir la qualité voire la réussite de l'acte traductif. Ce concept semble alimenter une méfiance tenace chez les théoriciens de la traduction mais aussi chez un nombre considérable de praticiens de la traduction, surtout – et paradoxalement – s'il s'agit de traducteurs bilingues natifs. Il semble bien que le bilinguisme est considéré de plus en plus comme un concept peu efficace en traductologie, où il tend plutôt à se dissoudre dans des notions comme celle de multilinguisme ou d'interlinguisme.

Bilingvismul traducătorului constituie condiția prealabilă realizării oricărei traduceri: un prealabil, desigur, de la sine înțeles, încît pare derizoriu să-l enunți, într-atît ține de bunul simț. Chiar dacă nimeni nu contestă faptul că bilingvismul este indispensabil oricărei activități de traducere, dincolo de această primă constatare, cea mai mare parte a cercetătorilor manifestă însă o prudență masivă cînd se pune problema stabilirii vreunei legături biunivoce între traducere și bilingvism. Conceptul este înconjurat de atît de multe precauții, chiar de rezerve declarate, încît ridicarea lui la rangul de garanție a reușitei în materie de traducere devine riscantă. Intim legate de analizele privitoare la bilingvism, noțiunile de transfer sau de interferență, care scot în evidență, între altele, procesele prin intermediul cărora locutorii bilingvi interpretează și „traduc” dintr-o limbă în alta sensul anumitor cuvinte într-o manieră foarte diferită de cea propusă de dicționarele bilingve – cu consecința că niciodată cele două limbi ale locutorului bilingv nu se află în situație de egalitate și că, dimpotrivă, ele se organizează în mintea lui într-o anumită ierarhie –, subminează din capul locului eventualele certitudini privind capacitatea conceptului de bilingvism de a cauționa calitatea unei traduceri. Pe scurt, încrederea în caracterul operatoriu al conceptului în discuție este fragilizată de atît de multe reticențe, provenind atît dinspre lingviștii „pur sînge”, cît și dinspre traductologi, încît nu mi se pare lipsită de interes trecerea în revistă a respectivelor rezerve, ce se încadrează în orizonturi atît de diferite precum filozofia limbajului, lingvistica (sau, în orice caz, o anumită lingvistică), stilistica comparată, traductologia sau practica traducerii înseși.

1. Rezervele lingviștilor

Reticențele lingviștilor și filozofilor limbajului par că se învîrt în jurul tezei intraductibilității absolute, care decurge în mod logic dintr-o anumită etnolingvistică radicală inspirată de gîndirea lui B. Lee Whorf sau a lui E. Sapir, mergînd pînă la teza enunțată de Wittgenstein sub forma aporiei „Limitele limbii mele sînt frontierele lumii mele”: schematic vorbind, acest curent de gîndire pleacă de la constatarea caracterului nesuperpozabil al decupajelor ce se află la baza diverselor sisteme lingvistice, mergînd de la decupajul fonetic și articulator

la decupajul conceptual ce subîntinde sistemele lexicale și la decupajele sintactice pe care sînt așezate gramaticile. Acest tip de argumente sînt dezvoltate după una și aceeași logică, strălucit sintetizată de Paul Ricœur: „Exemplele abundă: dacă spui «bois» în franceză, grupezi laolaltă materialul lemnos și ideea unei păduri de mici dimensiuni; într-o altă limbă însă, cele două semnificații vor fi separate și grupate în două sisteme semantice diferite; în plan gramatical, se poate lesne vedea că sistemele timpurilor verbale (prezent, trecut, viitor) diferă de la o limbă la alta; există limbi care nu marchează poziționarea în timp, ci caracterul încheiat sau neîncheiat al acțiunii; tot așa cum există limbi lipsite de timpuri verbale, unde poziționarea în timp nu este marcată decît de adverbe de tipul: «ieri», «mîine» etc. Dacă mai adăugați și ideea, care nu se susține după părerea mea, că fiecare decupaj lingvistic impune o viziune asupra lumii, atunci cînd afirmi, de pildă, că grecii au construit ontologii pentru că dispun de verbul «a fi», ce funcționează în același timp ca o copulă și ca aserțiune existențială, atunci însuși ansamblul raporturilor umane întreținute de locutorii unei limbi date se dovedește imposibil de suprapus peste ansamblul raporturilor umane prin care, înțelegînd propriul raport cu lumea, interlocutorul altei limbi se înțelege pe el însuși. În consecință, trebuie să tragem concluzia că înțelegerea eronată este un fapt de drept, că traducerea este teoretic imposibilă și că *indivizii bilingvi nu pot fi decît niște schizofreni* [s.n.]”¹.

2. Rezervele lingviștilor-traductologi

Constatarea tranșantă a celor doi celebri partizani ai demersului comparativ în materie de teorie a traducerii, adesea considerați și ca părinții fondatori ai traductologiei moderne, J.P. Vinay și J. Darbelnet, conform cărora „[...] nu ajunge să fii bilingv pentru a te improviza traducător”², cîștigă în greutate dacă luăm în calcul statutul de locutori bilingvi (cu franceza ca limba maternă) al celor doi lingviști canadieni. Cu atît mai mult cu cît, încă de la primele rînduri ale prefeței la *Stilistica comparată a limbilor franceză și engleză*, ei povestesc o istorioară edificatoare în cel mai înalt grad, care nu face decît să intensifice suspiciunea cu privire la rolul bilingvismului în activitatea de traducere. În timpul unei călătorii cu mașina de la New-York la Montréal, cei doi lingviști contemplă panourile rutiere „care jalonează șoseaua”, amuzîndu-se de „caracterul aproape patern, plin de blîndețe autoritară” al „injoncțiunilor pararutiere” englezești: *slow men at work, stop when school bus stops, cattle crossing, slippery when wet* etc. Mecanismul amuzamentului și al mirării lor trebuie căutat în chiar bilingvismul lor, în faptul că statutul lor de vorbitori bilingvi nativi îi determină să-și dea seama că formulele englezești vehiculează „o concepție fundamental străină de a noastră”, de vreme ce, „în franceză, demersul intelectual ce determină redactarea unor panouri similare ar fi fost foarte diferit”. Deîndată ce trec frontiera, la contactul cu panourile rutiere de pe autostrada canadiană, în mintea lor se produce subit un ciudat fenomen de blocaj: panourile rutiere erau acum bilingve, însă formulările franceze erau în mod evident niște traduceri ale injoncțiunilor englezești, fără ezitare percepute ca atare de cei doi lingviști care, deîndată ce-și

¹ Paul Ricœur, *Despre traducere*, prefață și traducere din franceză de Magda Jeanrenaud, postfață de Domenico Jervolino, Editura Polirom, Iași, 2005, p. 80-81.

² J.P. Vinay, J. Darbelnet, *Stylistique comparée du français et de l'anglais*, Didier, Paris, 1977 (1958), p. 24.

pun întrebarea cu privire la formula „corectă”, cea pe care ar fi utilizat-o un francez monolingv, se dovedesc deodată incapabili să o și găsească, de parcă ar fi fost brusc loviți de afazie: „După *slow* urmează, întinzându-se de-a latul șoselei cu enorme litere albe, LENTEMENT, ocupînd toată lățimea drumului. Ce adverb stînjinator! Ce păcat că franceza nu a practicat o ipostază de la adjectivul LENT... Dar, pentru că tot veni vorba, LENTEMENT este oare adevăratul echivalent al lui SLOW? Începuserăm să ne îndoim, așa cum te îndoiești ori de cîte ori mînuiești două limbi una după cealaltă, cînd SLIPPERY WHEN WET s-a ivit la o cotitură, urmat de astă dată de avertismentul francez GLISSANT SI HUMIDE. [...] să ne oprim o clipă asupra acestui *soft shoulder*, pe care, din fericire, nici o traducere nu-l defloarează, și să reflectăm la acest «si», în el însuși mai alunecos decît poleiul. Sare în ochi că nici un francez monolingv nu ar fi alcătuit spontan acest enunț, tot așa cum nu ar fi barat șoseaua cu un adverb ce se termină în -MENT. Atingem aici un punct nevralgic, un soi de plăcă turnantă între două limbi; în loc de LENTEMENT, trebuia folosit RALENTIR, sigur că da!, iar în ce privește drumul acela afît de umed, trebuia spus, pentru a respecta geniul limbii... Ce-ar fi trebuit spus, la drept vorbind? De fapt, fraza nu ne venea spontan în minte”. „Total dominați” de caracterul „concret” al textelor englezești, incapabili să emită „un text ivit spontan dintr-un creier monolingv”, cei doi lingviști aveau să găsească formularea potrivită, traducerea corectă, „cum era și de așteptat”, în Franța, și numai după ce vor fi ieșit din mediul bilingv: *ralentir travaux, ralentir école, passage de troupeaux, chaussée glissante...*³.

Idea care așază în opoziție traducerea sensului și traducerea cuvintelor este veche (datează din vremea lui Cicero), iar în Franța secolului al XVI-a, marele umanist și traducător Etienne Dolet – creatorul termenilor *traduire* și *traduction* –, vedea deja în cunoașterea sensului condiția dintîi pentru reușita în materie de traducere: avem de-a face, cum spunea undeva Georges Mounin, cu „străvechea idee a interpreților, care afirmă că pentru a traduce intervențiile unor participanți ruși la un congres de chimie organică, de pildă, este important să știi limba rusă, dar și mai important să ai cunoștințe de chimie organică”⁴. Altfel spus, și tot cu cuvintele marelui lingvist și în același timp fondator, în Franța, al traductologiei: „[...] traducerea este trecerea – și nimic altceva decît trecerea – *sensului* unui text dintr-o limbă în alta”⁵, unde cuvîntul *sens* înseamnă *a înțelege*, iar „a înțelege” o limbă nu înseamnă a cunoaște doar lexicul, gramatica, ci și realitatea la care trimit cuvintele: „Pentru a traduce un text scris într-o limbă străină, trebuie îndeplinite două condiții, nu doar una”. Cu alte cuvinte, pentru a traduce, nu este suficient să fii bilingv, să stăpînești două limbi, să le cunoști termenii, mai trebuie și să cunoști „lucrurile despre care vorbește textul ce trebuie tradus”⁶. Și Mounin mai insistă o dată, subliniind apăsat că „două condiții sînt necesare, și că, în sine, nici una nu este suficientă: cunoașterea limbii și cunoașterea civilizației despre care vorbește respectiva limbă (ceea ce înseamnă: viața, cultura, etnografia cea mai completă a

³ *Ibid.*, p. 17-22.

⁴ Georges Mounin, *Linguistique et traduction*, Dessart et Mardaga, Bruxelles, 1976, p. 44.

⁵ *Ibid.*, p. 67.

⁶ *Ibid.*, p. 44.

poporului al cărei mijloc de expresie îl constituie ea”⁷. Traducerea, continuă Mounin, ar putea, la rigoare, să fie văzută ca un contact între limbi și, în consecință, ca un fapt de bilingvism⁸ (traducătorul este prin definiție bilingv, iar urmele influenței limbii din care traduce asupra limbii în care traduce pot fi aproape totdeauna percepute⁹), dar el opune categoric „bilingvismul profesional”, care îi include pe traducători, bilingvismului uzual. Or bilingvul profesional este un bilingv izolat de practica socială: „Rezultă că integritatea celor două structuri are mai multe șanse de a se păstra când cele două limbi aflate în contact sînt egale sau comparabile din punctul de vedere al prestigiului lor, situație ce se întâlnește nu de puține ori în cazurile cunoscute sub numele de bilingvism sau plurilingvism individual”¹⁰.

Într-un studiu privind strategiile de traducere, lingvista Teodora Cristea¹¹ asocia termenul cultural românesc *colivă*, văzînd în acesta un bun exemplu de adaptare, echivalentului francez *gâteau des morts*. Or echivalența cu „gâteau des morts” este una cel puțin imprudentă, pentru că nu ține deloc seama de diferențele de religie: *gâteau des morts* nu poate fi nici măcar o adaptare, de vreme ce nu este defel adaptată contextului francez: în realitate, avem de-a face cu o explicare orientată tot spre cititorul român, singurul capabil, dacă este bilingv, să îi înțeleagă sensul. Mai mult, cum ar trebui să traducem în franceză, de pildă, titlul romanului lui Radu Aldulescu, apărut la editura Nemira, *Amantul colivăresei*? Iată cum comenta Edgar Reichmann, într-o recenzie, deloc traductologică, publicată în prestigiosul cotidian *Le Monde*, intraductibilitatea titlului, propunînd în același timp și echivalența corectă, din nefericire excesiv de explicativă și, prin urmare, inadecvată pentru un titlu, dar, în orice caz, orientată către publicul țintă: „Titlul este greu de tradus. Cuvîntul *colivă* desemnează un fel de prăjitură din grîu amestecat cu nuci, pe care creștinii ortodocși o împart la înmormîntări. Nici *colivarul*, meseriașul care o confecționează, nici *colivăreasă*, soția lui, nu au un echivalent în limba franceză; a traduce titlul cărții prin *L'Amant de la pâtissière*, versiunea cea mai apropiată de original, exclude conotația funebră și religioasă, nuanțată de erotism, pe care autorul dorea că o exprime. Bătaie de cap editorială și motiv de migrene pentru eventualul traducător...”¹². După toate aparențele, există așadar o sumă de comportamente lingvistice specifice traducătorilor, care derivă direct din bilingvismul lor: înclinarea spre împrumuturi, calcuri, slăbiciunea pentru neologismele străine, spre menținerea în textul tradus a unor termeni și expresii ne-traduse. „Traducerea este așadar un contact între limbi, un fapt de

⁷ *Ibid.*

⁸ Georges Mounin, *Problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris, 1963, p. 3-5.

⁹ Georges Mounin îl citează pe André Martinet întrebîndu-se, cu privire la bilingvism, pînă la ce punct „două structuri pot fi menținute intacte și în ce măsură se vor influența ele una pe cealaltă”, *ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Teodora Cristea, *Stratégies de la traduction*, Editura Fundației „România de Mîine”, București, 2000, p. 106.

¹² Cronica lui Edgar Reichmann publicată în „Le Monde” din 9 iunie 1995. Cf. Edgar Reichmann, *Orfanii comunismului*, în *O fereastră către lume*, ediție, prefață și traducere din limba franceză de Magda Jeanrenaud, Editura Paralela 45, București, 2003, p. 249.

bilingvism”¹³: este însă vorba de un fapt de bilingvism foarte special, mai degrabă de un caz limită, pentru că traducătorul trebuie să se împotrivescă în mod conștient posibilelor devieri de la normele lingvistice ale limbii țintă determinate de interferențele celor două limbi (fenomen, dimpotrivă, uzual în comunicarea cotidiană a individului bilingv).

3. Rezervele traductologilor-traducători

Alte voci, ale unor teoreticieni care sînt în același timp și traducători dintre cei mai renumiți, specializați cu precădere în traducerea textelor filozofice sau, mai general, a discursului științelor umane, proclamă sus și tare că, prin însăși esența sa, actul traducerii acestui tip de texte este cel puțin contradictoriu, în măsura în care el pune în scenă un fel de „profanare” a înseși intenționalității textuale ce vizează transmiterea unor conținuturi universale. Traducător al lui Habermas și Adorno, dar și autor al celebrelor „teoreme” ale traducerii, Jean-René Ladmiral¹⁴, vede în chiar proiectul unei traduceri a filozofiei un „scandal”, un gest aproape obscen, care aduce atingere Rațiunii, de vreme ce însăși posibilitatea traducerii implică operațiuni ce disociază „semnificații conceptuale ai filozofiei” de „semnificații [...] limbii de origine”, cu scopul de a le oferi ulterior ocazia de a se „reincarna” în alți semnificați, prin forța lucrurilor „străini” de limba sursă a textului de origine¹⁵. Este vorba de texte centrate intens pe semnificat, a căror specificitate constă tocmai în punerea în valoare a capacității limbii de a se înălța la statutul de metalimbaj; altfel spus, referentul discursului filozofic este propriul său semnificat, de unde și „scandalul” traducerii unor astfel de texte¹⁶. Scandalul ar fi chiar unul dublu: pe de o parte, discursul care vizează exprimarea unei Rațiuni universalizante nu poate evita „particularismul istoric și cultural al tradițiilor naționale” și, pe de altă parte, el se vede obligat la a se reincarna în „accidentele lingvistice pe drept cuvînt numite «idiomatice», ale limbilor naturale”; traducerea dezgolește astfel, în registrul scandalosului, derizoriului, tensiunea internă a proiectului universalizant al raționalității filozofice, constrînsă să accepte a se lăsa transpusă în semnificații unei limbi particulare sau alteia. Profilul special al acestui „scandal” desenează specificul textului filozofic și, în același timp, confirmă tensiunile ivite din incertitudinea ce planează asupra posibilității traducerii sale, incertitudine cu atît mai mare cu cît, în acest tip de text, „transparența rațională a semnificațiilor conceptuale spre care tinde discursul filozofic [...] este întunecată de «impuritățile» contingente ale significantului lingvistic”¹⁷. Tot despre scandal vorbea și Paul Ricœur, fără însă a-l numi în mod explicit, atunci cînd invoca nedeterminarea definită de Quine, în care vedea chiar o tendință specifică oricărei traduceri, dar care, în cazul textelor filozofice, înzestrate cu o armătură semantică riguroasă, se intensifică pînă la a atinge paradoxul.

¹³ Georges Mounin, *ibid.*, *op. cit.* 1963.

¹⁴ Jean-René Ladmiral, *Principes philosophiques de la traduction*, în *Encyclopédie philosophique universelle*, ed. coord. de André Jacob, vol. IV, PUF, Paris, 1998, p. 977-994.

¹⁵ Jean-René Ladmiral, *Pour une philosophie de la traduction*, în „Revue de métaphysique et de morale. La traduction philosophique”, nr. 1, Armand Colin, Paris, 1989, p. 6.

¹⁶ *Ibid.*, p. 988.

¹⁷ Jean-René Ladmiral, *Principes philosophiques de la traduction*, *op. cit.*, p. 983.

Henri Meschonnic face undeva un examen detaliat a două versiuni franceze ale *Pescăruşului* lui Cehov, una semnată de Antoine Vitez, cealaltă de o traducătoare ce incarnează, ca să spunem așa, idealul bilingvismului, de vreme ce s-a născut în Rusia și și-a scris operele în ambele limbi, și care este nimeni alta decât poeta Elsa Triolet. Meschonnic¹⁸ demonstrează de-a lungul unei migăloase comparații a celor două versiuni că bilingvismul Elsei Triolet nu constituie defel o garanție a calității traducerii sale, dimpotrivă: incapabilă să descifreze, să „simtă” ceea ce Meschonnic numește cuvintele-valoare, adică termenii poetici (de exemplu, cele opt ocurențe ale termenului „prostie”, toate respectate de Vitez, sînt escamotate de Triolet, care recurge la două omisiuni și șase modulări semantice), poeta franco-rusă ratează ritmul, „reluările ce construiesc sensul”, oralitatea textului sursă, propunînd o versiune livrescă, inutil dilatată, evitînd reluările și repetițiile, preferînd termenii abstracți în locul termenilor concreți din textul sursă, pe care se străduie să îi cizeleze, refuzînd să le restituie în traducere „rigiditatea, masiva lor greutate”¹⁹. Ea atenuază tot ce este palpabil, concret, în exprimarea emoțiilor (acolo unde un personaj spune, în versiunea lui Vitez, „je vis au cauchemar”, Triolet traduce prin „j’ai des cauchemars”); diluează „exaltarea supralicitărilor verbale” („Comme ses récits sont merveilleux!” exclamă un personaj fascinat de un scriitor celebru, ceea devine la Triolet „Comme ses récits sont beaux”, fără semn de exclamație); utilizează condiționalul în locul indicativului, înlocuiește articolul hotărît, „articol al universalului”, cu articolul nehotărît, particularizant, șterge adverbele de insistență, omite ticurile de limbaj, cumulează adăugirile și suprimările, convenționalizează (Vitez păstrează fraza nominală, „care construiește o sintaxă a pauzei”, „Une fille malheureuse, au fond” spune el, iar Triolet traduce: „Au fond, cette petite est malheureuse”) și, mai ales, explicitează („Pourquoi êtes-vous toujours en noir?” devine la Triolet: „De qui êtes-vous en deuil?”). Un personaj puternic perturbat își încheie mai toate replicile din versiunea Vitez, prin „tout” (11 ocurențe): măcar această repetiție insistență ar fi trebuit, ironizează Meschonnic, să o îndemne pe traducătoare să recunoască în acel „tout” un cuvînt-valoare, să-l decodeze ca pe „un cuvînt al vidului, al nimicului [...], ca pe un cuvînt care spune «tot» și, tocmai de aceea, nu spune nimic. Contrarul și, în același timp, identicul. Echivalența profundă a *totului* și a *nimicului*”; or Triolet îl traduce prin „ainsi de suite”, optînd pentru o „expresie atît de inadecvată situației, încît atinge culmile ridicolului”. Și totuși Elsa Triolet ar fi trebuit, în principiu, să fie cea mai bine plasată, în virtutea bilingvismului ei nativ, dar și a familiarității cu actul scrierii, pentru a produce în limba franceză versiunea cea mai adecvată a *Pescăruşului*: traducerea ei rămîne însă impregnată de la un capăt la altul de o anumită imagine stereotipă despre ce ar trebui să fie o traducere, iar imaginea aceasta este una livrescă, convențională și aplatizantă, hrănită din plin de clișeu „farmecului slav” în stil francez, ceea ce o împiedică să audă cadența textului sursă și o face să devină insensibilă la ritmul conceput ca o „modalitate de semnificație, în măsura în care putem afirma că sensul are de-a face cu identicul, dar modalitatea în

¹⁸ Henri Meschonnic, *Poétique du traduire*, Verdier, Paris, 1999, p. 394-419.

¹⁹ Antoine Vitez, *Le théâtre des idées*, antologie de Danièle Sallenave și Georges Banu, Gallimard, Paris, 1991, p. 33, apud Henri Meschonnic, *Poétique du traduire*, Verdier, Paris, 1999, p. 398.

care este el transmis determină valoarea”, în timp ce Vitez știe să restituie în franceză „mişcarea frazei rusești pînă la limita stranieții”.

Rezultă, o dată mai mult, că bilingvismul nu constituie un avantaj în favoarea traducătorului, întinzîndu-i nu de puține ori adevărate capcane. Am avut confirmarea acestui aparent paradox nu de puține ori pe parcursul întregii mele activități de traducător. De pildă, cînd am tradus și editat recenziile publicate de Edgar Reichmann în prestigiosul cotidian *Le Monde*²⁰ de-a lungul a mai bine de treizeci de ani, i-am supus spre verificare și confirmare versiunea mea cronicarului franco-român, observînd că, de fiecare dată cînd eu utilizasem în traducere un termen care reprezenta probabil pentru el un neologism (Reichmann a plecat din România în urmă cu mai bine de cincizeci de ani), el prefera un termen mai marcat, mai pitoresc din lexicul românesc, dar care contrasta, tocmai prin savoarea sa uneori exotică sau arhaizantă, cu însăși tonul cronicilor sale literare: acolo unde optasem pentru *ezitant*, el prefera *șovăie*; *teribila (blîndețe)*, el o voia *înfricoșătoare*; în loc de *flagelat*, propunea *biciuit*; în loc de *nobili de țară*, *boiernași*; pentru *resurecție – reînviere*; pentru *reconciliere – împăcare*; pentru *departajează – desparte*; pentru *reglare de conturi – socoteală*! Dar și, în loc de *science-fiction, fantastic științific*, ceea ce arăta că bilingvismul său era articulat în mod ierarhic și că franceza, și nu româna, se situa în prim plan, laolaltă cu rezistența ei tradițională față de împrumuturile anglo-americane! Ceea ce mi-a amintit un text scris în limba română de cel ce avea să devină ulterior Eugène Ionesco, la lectura căruia m-am întrebat în ce limbă gîndea viitorul dramaturg al absurdului în anii 30 ai secolului trecut, mult înainte de a fi părăsit România, în română sau în franceză: „Mircea Eliade a vrut să fie Dumnezeu, sau măcar profet, sau măcar enciclopedist. A eșuat. [...] Nu știu dacă *Maitreyi* este o carte tristă. Dar știu sigur că este o tristă carte (s.n.)”²¹. Desigur că ar fi trebuit să spună ceva de genul *o carte jalnică*, pentru că, în română, antepoziția adjectivului *trist* nu determină, ca în franceză, o schimbare de sens!

4. Rezervele scriitorilor bilingvi traducători sau auto-traducători

Cît despre scriitorii bilingvi care au fost și traducători sau auto-traducători, ei par a oscila între suspiciunea vizavi de propriul bilingvism văzut ca o unealtă inconvertibilă în activitatea de traducere și credința neștrămutată în imposibilitatea traducerii (sau, în orice caz, a unei traduceri *bune*). Sînt cunoscute imprecățiile unui Nabokov sau Milan Kundera²² la adresa propriilor traducători: Kundera vorbește chiar despre „șocul” pe care i l-au produs traducerile franceze ale romanului său *Gluma (La Plaisanterie)* (roman scris la origine în cehă), șoc care a fost atît de puternic, încît l-a determinat să ia decizia de a revizui toate traducerile romanelor sale în cele patru limbi pe care le cunoștea, într-o strădanie care, după propria-i mărturie, a „ocupat în întregime o întreagă perioadă” din viața lui.

Ca să nu mai vorbim de reaua credință a unui Julien Green, scriitor bilingv, atunci cînd evocă în *Jurnalul* său două versuri de Edgar Allan Poe (*At midnight, in the month of June/I stand beneath the mystic moon*), pentru a le declara intraductibile în franceză: „Ce traducere am putea oferi pentru aceste versuri, care să nu fie jalnică? În franceză, sensul lor literal este aproape acesta: «A minuit, au

²⁰ Edgar Reichmann, *O fereastră către lume, op. cit.*

²¹ Eugen Ionescu, *Nu*, Editura Humanitas, București, 2002, p. 176.

²² Milan Kundera, *L'Art du roman*, Gallimard, Paris, 1986, p. 149-150.

mois de juin, je me tiens sous la lune mystique». La modul general, marea masă a poeziei engleze rămîne rebelă la orice încercare de traducere în franceză. Regăsim sensul, nu însă și sunetul: un libret de operă fără muzică”²³. În realitate, traducerea pornind de la care scriitorul bilingv formulează verdictul de intraductibilitate nu este altceva decît... o traducere proastă, a cărei mediocritate Georges Mounin se amuză să o demonstreze. Cînd repetă „stăvechiul poncif” cu privire la sens și la muzicalitate, Green nu ține de fapt cont că, în realitate, repetiția lui *m* (*midnight*, *month*, *mystic moon*) sau cea a lui *th* (*month*, *beneath*) nu sînt „organic de neînlocuît”. După Mounin, cheia celor două versuri nu stă însă în sonoritate, ci în traducerea cuvîntului *mystic*: „A spune *la lune mystique* este o platitudine dublată de un contrasens”, pentru că adjectivul englez utilizat de Poe se „îmbogățește aluziv cu toate nuanțele, diferite de sensul echivalentului său francez, pe care le posedă în engleză; în primul rînd, engleza a păstrat sensul propriu al cuvîntului *mystic*, împrumutat direct din greaca veche: *secret*, *tainic*. Mai mult, el s-a îmbogățit și cu toate accepțiunile pe care le-a dobîndit în versurile deja celebre ale lui Milton și ale altor poeți englezi. În această lumină, cele două versuri ale lui Poe sugerează atitudinea inițiatcă (*I stand*, stau în picioare), într-un moment solemn, în solstițiul de vară (*at midnight*, *in the month of June*), iar luna este marele preot, divinitatea ce diriguiește ceremonia: pornind de la aceste elemente trebuie decisă echivalența pentru *mystic*. Trebuie deci spus *la lune sacrée*: *A minuit, dans la nuit de juin/Je suis debout sous la lune sacrée*. Sau *la lune secrète* [...] și poate chiar *la lune scellée*” (pentru că în statele sudice ale Statelor Unite, acolo unde Poe și-a făcut studiile, mai observă Mounin, *a mystic testament* este un testament pecetluit): cuvîntul *scellée* le conține așadar pe celelalte două și, în plus, el este neașteptat, construind astfel imaginea cea mai percutantă. Ironic, Mounin nu ratează o ultimă observație: Green ar fi trebuit să traducă prin *Dans la nuit de juin* și nu *dans le mois de juin*, care nu este altceva decît o platitudine și, în plus, o formulare incorectă în franceză, unde precizarea orei nu are sens decît dacă este raportată la precizarea zilei: „*A minuit, dans le mois de juin* nu constituie o exprimare uzuală în franceză, ci una calchiată pe o structură de tipul *à minuit, le 24 juin*. În franceză spunem *à minuit, en juin, la nuit reste tiède* pentru a exprima un fapt obișnuit, uzual sau repetitiv, ceea ce nu corespunde sensului versului lui Poe”²⁴.

5. O concluzie (provizorie)

Între proclamarea imposibilității (în plan teoretic) traducerii (pe baza unui scepticism radical cu privire la virtuțile bilingvismului) și cea a necesității unei critici și evaluări a traducerilor axate pe *skopos*, adică exclusiv pe funcția asumată de o traducere în cultura țintă, mi se pare că rămîne un spațiu prea îngust pentru ca un proiect ce și-ar propune valorizarea bilingvismului să se poată contura. În calitate de concept teoretic, bilingvismul pare așadar lipsit de caracter operatoriu: el constituie doar o condiție minimală a traducerii, dar care, în sine, nu are capacitatea de a îi garanta reușita. La nivelul practicii traductive, bilingvismul apare astfel înzestrat cu o conotație mai degrabă negativă: bilingv, dar un bilingv de un tip cu totul special, în virtutea profesiei sale, traducătorul trebuie să învețe să se apere împotriva posibilelor transferuri și interferențe provocate de coabitarea

²³ Julien Green, *Journal*, Plon, Paris, p. 92 și nota de la p. 242, apud Georges Mounin, *Les Belles infidèles*, Presses Universitaires de Lille, Lille, 1994 (1955), p. 52.

²⁴ *Ibid.*, p. 52-53.

celor două limbi, tot așa cum trebuie să știe să reziste tentației, atât de bine descrisă cândva de Schleiermacher, de a se poziționa, atunci când traduce, fie de partea autorului și a limbii și culturii sursă, fie de cea a publicului, limbii și culturii înspre și pentru care traduce.

Fapt este că majoritatea tratatelor și a dicționarilor de traductologie nu menționează conceptul de bilingvism, confirmând astfel suspiciunea traductologilor față de capacitățile operatorii și neîncrederea în eficiența teoretică și practică a acestei noțiuni. Ea se diluează astfel fie în ceea ce Gideon Toury²⁵ numește *interlingualism*, plecând de la constatarea că, dacă am putea accepta cumva faptul că „predispoziția de a traduce” este coextensivă vizavi de bilingvism, atunci „dezvoltarea sa ca o competență în traducere” este coextensivă cu „capacitatea de a stabili similarități și diferențe între limbi”; fie, în mod și mai radical, ca în foarte cunoscutul dicționar de traductologie coordonat de Mona Baker, în *multilingualism*²⁶. Rainier Grutmann, autorul articolului ce îi este consacrat, declară din capul locului că multilingvismul, înțeles ca o coprezență a două sau mai multe limbi într-o societate dată, nu poate fi asociat cu traducerea pentru că aceasta implică *substituirea* unei limbi cu o altă limbă. El îi limitează astfel cu severitate utilitatea pentru traductologie, considerându-l eficient doar în cazul în care un text utilizează două sau mai multe limbi: am avea astfel de-a face cu un instrument de analiză a strategiilor traductive folosite exclusiv în acest caz particular, mergând de la tendința traducătorilor, observată de altminteri și de Antoine Berman, de a reduce „tensiunea” interlinguală a originalului, până la decizia lor de a traduce secvențele formulate într-o altă limbă decât cea a textului sursă, decizie ce maschează, dincolo de dorința de a face în așa fel încât sensul referențial să fie cât mai comprehensibil, chiar și cu prețul pierderii unor conotații culturale, un gest subversiv de obliterare a valorii simbolice a multilingvismului cultivat de un astfel de text.

Ceea ce mă duce cu gândul la o cunoscută povestire cu valoare simbolică istorisită de Antoine Berman. Când Chateaubriand a tradus literal, în 1836, *Paradise lost* al lui Milton, el s-a lovit, între altele, de următoarea dificultate: text în cel mai înalt grad intertextual, *Paradise lost* abundă în pasaje reluate *ad literam* din *Authorized Version*. Or, cum în franceză nu există o versiune autorizată a Bibliei, Chateaubriand a ales să producă o traducere latinizantă, pentru a sugera „prezența imaginară”²⁷ a unei „*versiuni autorizate inexistente*”²⁸. După Berman, această strălucită performanță „sugerează ceva poate și mai important pentru modul nostru de a *conștientiza*, încă lacunar și trivial, dimensiunile actului traducerii: și anume, că acesta nu operează doar între două

²⁵ Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and beyond*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 1995, p. 241-258.

²⁶ Rainier Grutmann, *Multilingualism and translation*, în Mona Baker (ed.), *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Routledge, Londra & New York, 1998, p. 157-160.

²⁷ George Steiner, *Après Babel: une poétique du dire et de la traduction*, Albin Michel, Paris, 1991, traducere din engleză de Lucienne Lotringer, p. 297, apud Antoine Berman, *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris, 1999, p. 102.

²⁸ Antoine Berman, *La traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*, Seuil, Paris, 1999, p. 103.

*limbi și că, în el, sălășluiește totdeauna (manifestându-se în diverse modalități) o a treia limbă, fără de care el nu ar mai putea avea loc*²⁹. Poate că bilingvismul ar avea de câștigat în operativitate dacă am găsi mijloacele de a-l „tempera”, proiectându-l pe fundalul acestei „a treia limbi” (care ne duce cu gândul și la ceea ce Walter Benjamin numea limba „pură”) a traducerii... Ceea ce reprezintă și un alt mod de a subscrie implicit la verdictul unor Vinay și Darbelnet cu privire la incapacitatea bilingvismului de a garanta competențele traducătorului sau, cu cuvintele lui Henri Meschonnic, „A traduce înseamnă a traduce intraductibilul”³⁰.

²⁹ *Ibid.*, p. 112-113.

³⁰ Henri Meschonnic, *op. cit.*, p. 397.